
ТЕМА НА БРОЯ: СИНХРОННО И ДИАХРОННО В ЕЗИКА И В ЛИТЕРАТУРАТА

*Милена Обретенова**

РОЛЯТА НА СИНХРОНИЯТА В ИЗУЧАВАНЕТО НА НАЦИОНАЛНИТЕ КНИЖОВНОЕЗИКОВИ ИСТОРИИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА SLAVIA ORTHODOXA

Milena Obretenova

THE ROLE OF SYNCHRONY IN THE STUDY OF NATIONAL LITERARY LANGUAGE HISTORIES ON THE TERRITORY OF SLAVIA ORTHODOXA

The article examines the role of the synchronous approach as a basic prerequisite for refined falsifiability in the study of the histories of the national literary languages on the territory of the Slavia Orthodoxa cultural-linguistic community.

Its possible role in the study of literary-linguistic history as a component of the historical approach to language in the context of the theory and methodology of Imre Lakatos' research programs is also analyzed.

Keywords: *Old Bulgarian language, literary-linguistic history, refined falsifiability, synchrony, historical approach*

В статията се разглежда ролята на синхронния подход като основна предпоставка за изтънчена фалшифицируемост при изучаване на историите на националните книжовни езици на територията на културно-езиковата общност Slavia Orthodoxa.

Анализира се възможната му роля в изучаването на книжовноезиковата история като компонент на историческия подход към езика в контекста на теорията и методологията на научноизследователските програми на Имре Лакатош.

Ключови думи: *старобългарски език, книжовноезикова история, изтънчена фалшифицируемост, синхрония, исторически подход*

*„Философията на науката без история на науката е празна;
историята на науката без философия на науката е сляпа.“
Имре Лакатош*

Още през 1924 година големият руски езиковед Афанасий Селищев в отговор на рецензия пише няколко знаменателни сатирични изречения, които си струва да бъдат цитирани буквално: „...А. В. Прусак постъпва така: ето няколко документа, свързани със Сибир; ето нещичко с отклонение от правописните норми; тези отклонения трябва да се свържат с говора на сибиряка (Виноградов 1947: 36)“.

* Милена Обретенова – д-р, obretenovavt@abv.bg

Указаният тип практика е пряка препратка към първата масово тиражирана грешка при изучаването на историите на националните езици. Пренасоченият към тях традиционно силен интерес към феномена *език* е пряк резонанс в езиковедството на процеса на формиране на националните държави.

Важността на изследването на националните книжовни езици се предопределя от ролята им на: 1) основен субект за изпълняване на вътрешните функции на държавата, респ. ролята им на механичен административен обединител на нацията в политико-икономически, военен и т.н. план и 2) индикатор за избран културно-цивилизационен модел.

И ако тази роля може да се изпълнява от който и да е приет на определена територия книжовен език, то за моделиране на национално самосъзнание ролята на родния национален книжовен език е незаменима. Осъзнаването на този факт издига изучаването и написването на историите на националните книжовни езици в основна задача на националните филологии, превръща се в политика, в първостепенна национална кауза.

Концепцията за „историческата нация“ с общ език, произход, история, традиции, култура и т.н. логично подчинява изследванията, на първо място, на географския принцип.

Подвеждащият ключов термин *история* провокира копирането на модела на написване на общата история на отделните народи. Задължителният обзор на всички известни, дори на максимално отдалечените във времето, данни (културно-археологически, етнографски, демографски и т. н.) и политически събития на съвременната територия на държавата води до възприемането им като част и от своята история. Аналогично, всяко известно езиково явление на тази територия се интерпретира като част от историята на своя национален език, респ. като част от националната история, с което кръгът на националнополитическата мотивация се затваря.

Накратко, общият знаменател, под който се подвежда обемът фактология при написването на историята на националния книжовен език, е **принципът тук** в пълно съответствие с наложените се представи и практика.

Издаденият през 1916 г. „Курс по обща лингвистика“ на Фердинанд дьо Сосюр в голяма степен определя една нова доминанта в езиковедството. Приоритетът на синхронните изследвания удобно позволява разширяването на **принципа тук в принципа тук и сега**, съчетаващ синхронното описателно систематизиране на езиковите явления в пряката им взаимовръзка с актуалния функционален подход в неговата външнофункционална социолингвистична разновидност, т. нар. функционални стилове¹.

От една страна, концентрирането на изследванията върху съвременното синхронно състояние има своите безспорни ползи. Техен резултат са: практическото създаване на сръбския книжовен език с т. нар. реформа на Вук Караджич; последвалото създаване на сърбохърватския книжовен език с два паралелни нормативни центъра в резултат от Виенското съглашение между сръбски и хърватски интелектуалци (1850); първото нормиране на правописа (1918) и първото кодифициране на лексиката на руския книжовен език в тълковния речник на Д. Ушаков (1935–1940).

От друга страна обаче, без да е в състояние да изясни дори различията между езиково семейство и езиков съюз (Шарадзенидзе 1971: 6–7), приложен в „чистия“ си вид по отношение на книжовноезиковите истории, синхронният подход, ако не пагубен, е, меко казано, спирачка.

Лозунговите крайности от типа на „Руският език е велик и могъщ“ са доказателство за широко разпространеното виждане за аналог между политическа и културно-езикова мощ. Подобни каузи закономерно се нуждаят от научна опора.

При липсата на цялостна теория за книжовните езици „откритието“ е *изтънчената фалшифицируемост*, изследвана от Имре Лакатош и описана в монографията му „Фалшификация и методология на научноизследователските програми“ (1970).

На базата на нейната непрекъснатост, свързваща елементите в едно цяло, авторът разглежда всяка група теории като **комплексна научноизследователска програма**. Тя се състои от неизменяемо *твърдо ядро*, методологически зачитавано едновременно на две нива: от *отрицателната и положителната евристика*.

¹ Виж: Обретенова 2015: 115–142.

С решението за приемане на „неоупровержимото“ като база на програмата отрицателната евристика на практика създава твърдото ядро и го защитава чрез забрани – правила за избягване на определени пътища на изследване. Положителната евристика, от своя страна, е защитният пояс на твърдото ядро. Тя формулира правилата за съответстващия на неговата философия път на научното дирене, в съответствие с които е в състояние да разработва спомагателни хипотези, вкл. хипотези ad hoc („по конкретен повод“) (Лакатош 1995: 134, 138, 142).

Целта е „имунизирание“ – модифициране, изменение и развитие на възможните „оупровержими варианти“ от този пояс. Догмата на ядрото, акцентира И. Лакатош, предпазва учените от обръкване при появата на аномалии, на определени „контрапримери“, на които те просто не обръщат внимание (Лакатош 1995: 142).

Синхронният подход изиграва решаваща роля при изпълнението на програмата за изучаването на книжовноезиковите истории на територията на Slavia Orthodoxa.

Поради няколковековната липса на българска държавност началото ѝ се поставя без българско участие, но с изучаването на българските книжовноезикови паметници. Преобладаващо славянският произход на първите изследвачи залага философията за същността и методологията за изучаването на единствения книжовен език, формирал културно-езиковата общност Slavia Orthodoxa. Началното изследване на езика като български² постепенно отстъпва на втори план. В съчетание с националополитическата мотивация генетичната близост на езиците е причина за окончателното оформяне на ядрото на научноизследователската програма: Средновековният български книжовен език е изкуствено създаден, с априори наднационален характер.

Цитираният в началото А. Селищев предупреждава за риска от сравняването на съвременния руски език и другите славянски езици извън историческия контекст (Виноградов 1947: 44). Независимо от това обаче върху тази практика впоследствие все по-категорично се надгражда голямото изкушение за обявяването на генетично родствен език за стил на родния (Мусорин 2001: <http://www.philology.ru/linguistics1/musorin-01.htm>).

Въпреки разумните гласове в науката по силата на механизма тук и сега се поставя знак за равенство между последния битуващ стил на средновековния класически български книжовен език в съвременния руски книжовен език и първата писмена фиксация (все още нефункционален стил!) на регионален български говор, просъществувала максимум 22 години, т. нар. Кирило-Методиев език.

Изграждането на защитния пояс на програмата започва с търсенето на „термин“ – синонимен заместител на глтонима *български*. Различните му етапи се маркират с наличието на компонента *-славянски в старославянски, църковнославянски и древнославянски* (Кайперт 2017: 15) в по-ранната терминология; с последвалото генерализиране чрез въвеждането в руската наука на общославянски (1958); с окончателното връщане към началото с обособената през 1988 г. Slavia cyrillicomethodiana на Роланд Марти с аналог Slavia Orthodoxa при Рикардо Пикио. Резултатът е категоричното налагане на абсурдния от гледна точка на историята на книжовните езици термин църковнославянски език.

Верификацията, почти напълно игнорираща „непокорните“ примери за опровержения, обръща внимание И. Лакатош, е гарант за продължаване на действието на програмата (Лакатош 1995: 147–148). Отхвърленото на Пражкия конгрес на славистите (1929) предложение на Стефан Младенов да се гласува използването на единствено правилния термин *древнобългарски* е ярка илюстрация на отрицателната евристика в славянознанието. Тя активира целия възможен потенциал на положителната евристика за доказването на същността на българския книжовен език от средновековния период като на съществуващ на картите единствено като „втори език“ с богослужбна функция (Кайперт 2017: 12).

Нещо повече, за признаването на етническият характер на старобългарския книжовен език се изисква безпрецедентното доказване на невъзможното за който и да било книжовен език съвпадане „с всичките му черти с един или друг език или говор“ (Дурново 1931: 567).“

² П. Билярски. „О среднеболгарском вокализме по патриаршему списку летописи Манасии“ (Петербург, 1848); Антони Калина. „Студии над историята на българския език“ (Краков, 1891); П. Лавров. „Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка“ (Москва, 1893).

Изграденят на принципа за позволеното незабранено широк пояс на положителната евристика включва разнопосочни търсения в надпреварата за „палмата на първенството“ на територията на настоящата *Slavia Orthodoxa*.

Разбирането за *достойнството* (*dignitas*) на езика, пригодността му да изпълнява религиозни, социални и литературни функции се свива до един компонент от синонимния ред, *престижът*. Неговото доказване игнорира изискването за зависещата от формалната му обработеност постоянна употреба в учена и образована среда и залага преди всичко на признаването на книжовния език от определен висок авторитет (курсив – Р. П.) (Пикио: 203–204).

Освен православната църква единственият и възможно най-висок авторитет, признал книжовен вариант на територията на южно- и източнославянската езиково-културна общност, е папската институция. През IX в. папа Адриан II канонично утвърждава Кирило-Методиевото глаголическо писмо, преведените книги и богослужението на „славянски“ език и неговата равнопоставеност на латинския и гръцкия; през 1980 г. папа Йоан Павел II обявява братята мисионери за едни от общо шестимата съпокровители на Европа.

„Печатът за святост“ засилва битката за доказването на прекия „наследник“ на „Кирило-Методиевия език“ и за езика с най-дълговечна история. Тя, естествено, „се печели“ от руския език, обявен за най-стар, архаичен тип език на базата на запазена връзка с традицията, а на българския е отредено скромното място в групата на средния тип езици (Толстой 1988: 22, 25).

В механизма на гъвкавия защитен пояс се включва negliжирането на международната функция на българския книжовен език. Обявен за общ език, развитието му се обвързва с периодите на „централизиране“ и „децентрализиране“, отразяващи кратковременния възход на отделни руски княжества, необвързани обаче с двигателя на промяната, активната държавна езикова политика³.

С цел разкриване на системните връзки между езиците в VI и VII раздел на Тезисите на Пражкия лингвистичен кръг се разсъждава за необходимостта от системното изучаване на „снопчетата изоглоси“ (Бернштейн 1990: 7). При Р. Пикио акцентът е върху йерархията и географското разпределение на изонормите. И в двата случая синхронното им изследване обаче не разкрива причините за статуквото, за превръщането на общоприетите норми „в нещо като ценна валута“ (Пикио 2003: 29 – 30) – двукратното нормиране на българския книжовен език от двата му средновековни периода, директно и отчетливо повлияло върху процесите на формиране на останалите южно- и източнославянски славянски книжовни езици.

Изпълнението на програмата за изучаване на историята на книжовните езици на територията на *Slavia Orthodoxa*, подчинено на философията на силния, наследникът на една империя, води до натрупването на все повече теории *ad hoc* като реакция на изискванията на отрицателната евристика. Въпреки многобройните примери за реализирана изтънчена фалшифицируемост настоящата програма остава единствена за момента.

„Колкото повече забранява една теория, констатира обаче К. Попър, толкова повече тя ни съобщава“ (Овчинников 2001: 95).

За И. Лакатош историята на науката е история на съперничеството на изследователски програми, т. е. конкретна програма се оборва единствено от друга програма, а не от отделни теории (Лакатош 1995: 209, 292), бих добавила, не и от отделни факти или постижения, каквито са прецизно изследваните известни български книжовноезикови паметници. Продължаващото доминиране на верификацията над опровержението като научна практика не води до обективно изсветляване на историята на българския книжовен език.

В указания смисъл необходимостта от нова научноизследователска програма за нейното изучаване е назряла отдавна. Предпоставките за това са налице.

Теоретичните основи за изграждане на защитния пояс са факт в българската наука повече от 20 години. В монографията си „Бъдещето на българския език от историческо гледище“ (2000) Иван Харалампиев, анализирайки и систематизирайки редица постижения в езикознанието и со-

³ Въведените от мен понятия *активна* и *пасивна езикова политика* изяснявам в дисертационния си труд „Книжовноезиковата ситуация през Втората българска държава“, с. 40–48.

циолингвистиката, очертава методологията за изучаване на историята на националните книжовни езици.

Както беше отбелязано, историята на езика не е просто сбор от факти. За Ив. Харалампиев тя е проследяването на динамиката в структурата на езиковата система, разбираана като движение, развитие, изменение на елементите или на цялата система (Харалампиев 2000: 57). Тази динамика налага задължителното използване на често приемания от езиковедите като исторически диахронен подход (Харалампиев 2000: 75). Важно е да се отбележи, че макар и крачка напред в сравнение със синхронното изследване, той също е описание, фиксирана фактология, но не в широчина, а в дълбочина. Разкриването на причинността и закономерността на промените и установяването на процеси и тенденции (разр. – И. Х.) (Харалампиев 2000: 76) е постижимо единствено чрез прерастването на диахронния структурен в исторически подход (Харалампиев 2000: 57).

Историческият подход е основен при изучаването на езика. Историческите изследвания обаче са обречени на едностранчивост без прилагането на още един основен подход, социолингвистичния. Той изучава обществените функции на езиковата система и също има две разновидности. Синхронните изследвания от социологически тип прерастват в социолингвистични при изучаването на динамиката в обществените функции на езика (Харалампиев 2000: 58). По мое мнение, аналогично на историческия структурен, неизбежен е още един, последен етап от прилагането на социолингвистичния подход – исторически социолингвистичен подход.

Едновременното прилагане на двата основни подхода гарантира осмислянето на поредицата от възможно максимален брой „синхронни хоризонти на диахронните фиксации“ (Реформатски 1987: 35), при което синхронията намира своето естествено място.

Това на практика означава изследване на книжовноезиковата история като последователност от взаимосвързани езикови ситуации в тяхната по-широка (социолингвистична) и по-тясна (езиковедска трактовка)⁴. Езиковите ситуации, от своя страна, са обвързани с езиковата политика като резултат, но и тяхна поражаваща: с осмислянето на ролята на езика като на субект на политиката, но обект на езиковата политика; на нормирането като отражение на нов етап на взаимодействието между книжовен и говорим език и възможно чуждоезиково влияние; на новите функционални стилове като отражение на нови социални реалности, респ. нови потребности на обществото и др.

Твърдото ядро на търсената нова програма е аксиомната истина за етническият характер на българския книжовен език. Една напълно удовлетворяваща негова формулировка би могъл да бъде осмисленият и брилянтно аргументиран извод на Ив. Харалампиев: „*Фактът, че славянската азбука и писмеността са създадени върху основата на източнобългарски диалект (от района източно от Солун), е случаен, но това издига замисления като литургичен славянски книжовен език до равнището на книжовен език на българската народност, тъй като единствено говоримият български език през IX в. е бил в пряка връзка с особеностите на новосъздадения славянски книжовен език, т. е. със самото си създаване този език е имал характер на старобългарски книжовен език* (курсив и разр. – И. Х.)“ (Харалампиев 2012: 28).

Задача на защитния слой на ядрото е индуктивното подвеждане на съществуващите в нашата наука сериозни езиковедски изследвания и историко-социална фактология под общия знаменател на активната езикова политика на българската държава между IX и края на XIV в.

Българската народностна основа на Кирило-Методиевата азбука и преводи е определящ както за бързата подготовка по езиковото строителство след приемането на учениците на Кирил и Методий, така и за посоката на езиковата политика. С включването на югозападните и североизточните говори тя трансформира Кирило-Методиевата югоизточна база в български народностен книжовен език. До края на XIV в. българският е единственият легитимиран с формален политически акт, Преславският събор (893), официален книжовен език на държавата и църквата на цялата южно- и източнославянска територия.

Бързото фактическо създаване, неоспоримо благодарение на първото му нормиране и кодифициране в творчеството на блестящата плеяда от автори от Златния век, го превръща в международен за останалите все още протодържавни обединения.

⁴ Виж: Обретенова 2015: 21–39.

Проследимите „синхронни хоризонти на диахронните фиксации“ отразяват новото структурно състояние на езика след византийската зависимост, очертавайки периодите на неговото развитие (I. Ранен старобългарски книжовен език – от средата на IX до XII в. включително; II. Класически старобългарски книжовен език – от началото на XIII до средата на XV в.) (Харалампиев 2012: 24 – 25), а в социолингвистичен план предопределят посоката на езиковата политика,

Повторното нормиране чрез Евтимиевата езиково-правописна реформа и кодификацията в огромното творчество на авторите от Търновската книжовна школа на първо място променят книжовноезиковата ситуация в България. Засиленото влияние на българския книжовен език окончателно го превръща в класически и оказва пряко влияние върху езиковите ситуации в останалите територии. Предизвиканата диглосия, в началото между българския книжовен език и чужд разговорен вариант, а впоследствие чужда книжовна форма, е началото на продължителния процес на формиране на останалите народности / национални книжовни езици.

Предлаганата програма със своята нова философия би могла да преодолее последствията от едностранчивото използване на синхронния подход, да го реабилитира чрез правилното му прилагане в процеса на изучаване на книжовноезиковите истории. Големият резултат от изпълнението на програмата, приносен и за цялостната теория на книжовните езици, би била обективната история на българския книжовен език, моделирал контурите на културно-езиковата общност с научно коректното название *Slavia Palaeobulgarica*.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бернштейн** 1990: Бернштейн С. В. Общеславянский лингвистический атлас (ОЛА), критические заметки. – В: *Вопросы языкознания*, 5–16. // **Bernshteyn** 1981: Bernshteyn, S. V. Obshteslavjanskiy lingvisticheskiy atlas (OLA), kriticheskie zametki. – In: *Voprosy yazykoznanija*, 5–16.
- Виноградов** 1947: Виноградов, В. В. Проф. А. М. Селищев как историк русского языка. – В: **Доклады и сообщения филологического факультета МГУ**, вып. 4, 31–49. // **Vinogradov** 1947: Vinogradov, V. V. Prof. A. M. Selishev kak istorik russkogo yazika. – In: *Doklady i soobshteniya filologicheskogo fakulyteta MGU*, vip. 4, 31–49.
- Кайперт** 2017: Кайперт, Х. Церковнославянский язык. Круг понятий. – В: *Slověne*, № 1, 8–75. // **Кауперт** 2017: Кауперт, Н. Tserkovnoslavjanskiy yazyk. Krug ponyatij. – In: *Slověne*, № 1, 8–75.
- Лакатос** 1995: Лакатос, И. *Фальсификация и методология научно-исследовательских программ*. Москва: Медиум. // **Lakatos** 1995: Lakatos, I. *Falsifikatsiya i metodologiya issledovatel'skih program*. Moskva: Medium.
- Мусорин** 2001: Мусорин, А. Ю. Что такое отдельный язык? – В: *Сибирский лингвистический семинар*. Новосибирск, № 1, 12–16. // **Musorin** 2001: Musorin, Yu. Chto takoe otdelnyy yazik? – In: *Sibirskiy lingvisticheskiy seminar*. Novosibirsk, № 1, 12–16. <<http://www.philology.ru/linguistics1/musorin-01.htm>> [15.02.2021]
- Обретенова** 2015: Обретенова, М. *Книжовноезиковата ситуация през Втората българска държава*. В. Търново: УИ. // **Obretenova** 2015: Obretenova, M. *Knizhovnoezikovata situatsia prez Vtorata balgarska darzhava*. V. Tarnovo: UI.
- Овчинников** 2001: Овчинников, Н. Ф. Поппер и Джордж Сорос: встреча философии и экономики. – В: *Наукovedenie*, № 1, 81–109. // **Ovchinnikov** 2001: Ovchinnikov, N. F. Popper i Dzhordzh Soros: vstrecha filosofii i ekonomiki. – In: *Naukovedenie*, № 1, 81–109.
- Пиккио** 2003: Пиккио, Р. *Slavia Orthodoxa. Литература и язык*. Москва: Знак. // **Pikio** 2003: Pikkio, R. *Slavia Orthodoxa. Literatura i yazyk*. Moskva: Znak.
- Реформатски** 1987: Реформатский, А. А. *Принципы синхронного изучения языка*. – В: Реформатский, А. А. *Лингвистика и поэтика*. Москва. // **Reformatskiy** 1987: Reformatskiy, A. A. Printsipy sinhronnogo izucheniya yazyka. – In: Reformatskiy, A. A. *Lingvistika i poetika*. Moskva.
- Толстой** 1988: Толстой, Н. И. *История и структура славянских литературных языков*. Москва: Наука. // **Tolstoy** 1988: Tolstoy, N. I. *Istoriya i struktura slavyanskih literaturnykh yazykov*. Moskva: Nauka.

- Харалампиев 2000:** Харалампиев, Ив. *Бъдещето на българския език от историческо гледище*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. // **Haralampiev 2000:** Haralampiev, Iv. *Badeshteto na balgarskia knizhoven ezik ot istorichesko gledishte*. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.
- Харалампиев 2012:** Харалампиев, И. *Лекции по история на българския език до Възраждането*. В. Търново: Фабер. // **Haralampiev 2012:** Haralampiev, Iv. *Leksii po istoria na balgarskia ezik do Vazrazhdaneto*. V. Tarnovo: Faber.
- Шарадзенидзе 1971:** Шарадзенидзе, Т. С. Типология языков, синхрония и диахрония. – В: *Вопросы современного общего и математического языкознания*. Тбилиси, т. III, 3–14. // **Sharadzenidze 1971:** Sharadzenidze, T. S. Tipologiya yazykov, sinhroniya i diahroniya. – In: *Voprosy sovremennogo obshtego i matematicheskogo yazykoznaneya*. Tbilisi, t. III, 3–14.